1925–1941-YILLARDA BUXORO OKRUGI VA VILOYATI HUDUDIDA XOTIN-QIZLARNING TA’LIM VA MEHNAT FAOLIYATIGA JALB ETILISHI

Buxoro shahar 8-umumtalim maktabi o‘qituvchisi

Qayumova Gulhayo Axtamovna

Annotatsiya. Maqolada 1925–1941 yillarda Buxoro viloyati, okrugi va 1938 yilda tashkil etilgan Buxoro viloyati hududida xotin-qizlarni ta’lim tizimiga va ijtimoiy ishlab chiqarishga jalb etish siyosatining mazmuni, bosqichlari va natijalari tahlil qilinadi. Savodsizlikni tugatish kurslari, o‘qituvchilar tayyorlash, «Hujum» harakati, muzey va matbuot orqali olib borilgan targ‘ibot hamda paxtachilik, qorako‘lchilik va hunarmandchilikda ayollar mehnatidan foydalanish masalalari arxiv materiallari asosidagi tadqiqotlar va xorijiy tarixshunoslik yutuqlari bilan qiyosiy o‘rganiladi. Jarayon to‘rt bosqichga ajratilib, uning ijobiy natijalari bilan birga majburiy usullar keltirib chiqargan ijtimoiy ziddiyatlar ham ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: Buxoro okrugi, Buxoro viloyati, xotin-qizlar, savodsizlikni tugatish, «Hujum», xotin-qizlar bo‘limi, o‘qituvchi kadrlar, kolxoz, paxtachilik, qorako‘lchilik.

Jahon tarixshunosligida XX asrning birinchi yarmida Markaziy Osiyoda xotin-qizlar maqomining o‘zgarishi sovet modernizatsiyasining eng ziddiyatli yo‘nalishlaridan biri sifatida o‘rganilmoqda. D.Nortrop bu jarayonni sovet hokimiyatining mahalliy jamiyatni qayta qurish vositasi deb baholagan bo‘lsa [15], M.Kamp o‘zbek ayollarining o‘zlari ham islohotlarning faol ishtirokchisi bo‘lganini, ya’ni jarayon faqat tashqaridan majburlash bilan cheklanmaganini ko‘rsatgan [14]. O‘zbekiston tarixshunosligida ham mustaqillik yillarida bu mavzu arxiv hujjatlari asosida xolis qayta ko‘rib chiqilmoqda [1; 4; 7; 11].

Buxoro hududi bu jarayonda alohida o‘rin tutadi. 1920 yilgacha amirlik

tarkibida bo‘lgan, so‘ngra Buxoro Xalq Sovet Respublikasi davrini boshidan kechirgan bu hududda an’anaviy diniy-ma’rifiy muhit kuchli bo‘lib, xotin-qizlarning jamoat hayotidan chetda qolishi chuqur ildiz otgan edi. 1924 yildagi milliy-hududiy chegaralanishdan so‘ng hudud O‘zbekiston SSR tarkibida 1926 yilgacha viloyat, 1926–1930 yillarda okrug maqomida bo‘ldi, 1930–1938 yillarda okrug tizimi tugatilib, tumanlar bevosita respublikaga bo‘ysundirildi, 1938 yil 15 yanvarda esa Buxoro viloyati tashkil etildi. Ma’muriy tuzilmaning bunday tez-tez o‘zgarishi manbalardagi ma’lumotlarning tarqoqligiga sabab bo‘lgan va mavzuni yaxlit o‘rganishni qiyinlashtirgan.

Mazkur maqolaning maqsadi 1925–1941 yillarda Buxoro hududida xotin-qizlarni ta’lim va mehnat faoliyatiga jalb etish jarayonining asosiy yo‘nalishlari, bosqichlari va natijalarini mavjud manbalar asosida tizimlashtirishdan iborat.

Mavzuga oid tadqiqotlarni uch guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruhni sovet davri tadqiqotlari tashkil etadi. Ular boy statistik material to‘plagan bo‘lsa-da, jarayonni faqat yutuqlar nuqtayi nazaridan yoritgan. Masalan, M.M.Ziyomuhammedovaning ayollar savodsizligini tugatish tarixiga oid ishi shu yo‘nalishga mansub [9]. Ikkinchi guruhga mustaqillik davri o‘zbek tarixchilarining tadqiqotlari kiradi. V.K.Nishonova 1920–1930 yillarda O‘zbekistonda xotin-qizlar masalasining madaniy jihatlarini tadqiq etgan [10], D.F.Akramov sovet davrida maorifda xotin-qizlarning o‘rnini Buxoro matbuoti materiallari bilan birga o‘rgangan [1], F.X.Bobojonova esa 1925–1940 yillarda Buxoroda xalq ta’limi sohasida amalga oshirilgan ishlarni O‘zbekiston Milliy arxivi hujjatlari asosida yoritgan [2]. D.Yodgoraliyev «Hujum» harakatining ijtimoiy oqibatlarini arxiv ma’lumotlari asosida tahlil qilgan [7], A.Gulyamov va hammualliflar Buxoro muzeyining urushgacha bo‘lgan faoliyatini, jumladan xotin-qizlarga qaratilgan targ‘ibot ko‘rgazmalarini o‘rganishgan [5]. Andijon davlat pedagogika instituti tadqiqotchilari

xotin-qizlar bo‘limlari tarixini yoritishda Buxoro viloyati davlat arxivining 546-fondi hujjatlariga ham murojaat qilgan [3].

Uchinchi guruhni xorijiy tadqiqotlar tashkil etadi. M.Kamp «Hujum»ni o‘zbek ayollari faolligi nuqtayi nazaridan tahlil qilgan [14], D.Nortrop esa paranjini sovet hokimiyati va mahalliy jamiyat o‘rtasidagi kurash ramzi sifatida talqin etgan [15], A.Edgar esa qo‘shni Turkmanistondagi o‘xshash jarayonni qiyosiy material sifatida yoritgan [12]. R.Xan «Yangi yo‘l» jurnalidagi 1926–1934 yillarga oid materiallar asosida harakatning mahalliy tarafdorlarini o‘rgangan [13]. Shuni ta’kidlash kerakki, mavjud ishlarning aksariyati respublika yoki Farg‘ona vodiysi miqyosida bo‘lib, Buxoro hududi bo‘yicha maxsus umumlashtiruvchi tadqiqot hozircha yo‘q.

Tadqiqotda tarixiylik, xolislik va tizimlilik tamoyillariga tayanildi, qiyosiy-tarixiy, muammoli-xronologik va statistik tahlil usullaridan foydalanildi. Respublika miqyosidagi ko‘rsatkichlar Buxoro hududiga oid ma’lumotlar bilan solishtirildi, sovet davri rasmiy statistikasi esa keyingi tadqiqotlarda aniqlangan zo‘ravonlik va qarshilik holatlari bilan birga tanqidiy baholandi.

Buxoroda xotin-qizlarni ta’limga jalb etish tajribasi hali BXSR davridayoq boshlangan edi. Buxoro Kompartiyasi Markaziy Qo‘mitasining xotin-qizlar bo‘limi tomonidan tashkil etilgan ikki oylik kurslarni 55 nafar ayol volost tashkilotchisi bitirib chiqqan [1]. O‘sha davr matbuotida, jumladan «Ozod Buxoro» gazetasida Mahmud Said Ahroriyning «Xotin» maqolasida respublikada ayollar hali haqiqiy tenglikka erishmagani ochiq tan olingan edi [1]. Bu holat keyingi davrda olib borilgan siyosatning ham boshlang‘ich nuqtasi bo‘ldi.

F.X.Bobojonovaning arxiv hujjatlari asosidagi ma’lumotlariga ko‘ra, 1925 yilda Buxoroda savodsizlikni tugatish maktablarida 55 kishi, o‘qituvchilar tayyorlash kurslarida 20 kishi va sovet-partiya maktabida 10 kishi tahsil olgan, 1926 yilda esa ularning soni deyarli uch baravarga ko‘payib, tinglovchilarning barchasini xotin-qizlar tashkil etgan [2]. Bu raqamlar mutlaq qiymatda kichik bo‘lsa-da, sifat jihatidan muhim

burilishni ko‘rsatadi, ya’ni bir yil ichida maxsus kurslar asosan ayollar ta’limiga yo‘naltirilgan. Shu bilan birga, Kogonda qizlarning 58 foizi maktabga jalb etilmagani qayd etilgan [2]. Demak, kattalar uchun kurslar kengaygan bo‘lsa-da, qiz bolalarni maktabga jalb etish eng og‘ir muammo bo‘lib qolgan.

Respublika miqyosida 1937 yilga kelib 273 637 nafar o‘zbek ayoli savodsizlikni tugatish kurslarini bitirgan [7]. Buxoro shahrida esa 1938 yil aprel holatiga ko‘ra hamon 4 227 nafar savodsiz va chala savodli aholi hisobga olingan [2]. Bu ko‘rsatkich jinsga ko‘ra ajratilmagan bo‘lsa-da, umumiy savodsizlik tarkibida xotin-qizlar ulushi yuqori bo‘lgani sababli, 1930 yillar oxirida ham ayollar savodxonligi masalasi to‘liq hal etilmaganidan dalolat beradi. Buxoro shahrida savodsizlar sonining aniq gender tarkibini Buxoro viloyati davlat arxivi materiallari asosida aniqlash keyingi tadqiqotlarning vazifasidir.

Ta’limga jalb etishning muhim natijasi ayol o‘qituvchilar qatlamining shakllanishi bo‘ldi. Urush arafasida, ya’ni 1941 yilda O‘zbekistondagi 35 296 nafar o‘qituvchining 11 215 nafari, ya’ni qariyb 31,7 foizi ayollar bo‘lgan, ulardan 5 429 nafari o‘zbek ayollari edi [6]. Bu ko‘rsatkichlar 1925–1941 yillardagi kadrlar tayyorlash siyosatining yakuniy natijasini aks ettiradi. Buxoro hududida ham o‘qituvchilar tayyorlash kurslarining 1926 yildayoq asosan ayollardan iborat bo‘lgani bu jarayonning hududiy ildizini ko‘rsatadi.

Xotin-qizlarni ta’lim va mehnatga jalb etishning hal qiluvchi sharti ularning jamoat hayotiga chiqishi edi. 1926 yil sentyabrida O‘rta Osiyo xotin-qizlar bo‘limlarining kengashida «xotin-qizlarni ozod qilish» masalasi kun tartibiga qo‘yilib, «Hujum» harakati 1927 yil 8 martda rasman boshlandi [7; 13]. 1927 yil bahoriga kelib respublikada 100 mingdan ortiq ayol paranjini tashlagani qayd etilgan, biroq tadqiqotchilar bu ko‘rsatkichga partiya bosimi va targ‘ibot kuchli ta’sir ko‘rsatganini ta’kidlaydi [7].

Harakat og‘ir qurbonlar bilan kechdi. 1927–1928 yillarda o‘qituvchi, kolxoz faoli, mahalla rahbari va savodsizlikni tugatish xodimi bo‘lgan 2 500 dan ortiq faol ayol halok bo‘lgan, 1928 yilda ayollarga qarshi qonunga xilof harakatlar uchun 671 kishi qamoqqa olingan, ulardan 7 nafari oliy jazoga hukm qilingan [7]. 1939 yil 2 fevraldagi O‘zbekiston SSR prokurorining 56-son buyrug‘ida ayollarga tajovuzlar hamon davom etayotgani qayd etilgan [7]. Bu ma’lumotlar «Hujum»ning ijtimoiy narxi juda yuqori bo‘lganini va majburiy usullar jamiyatda chuqur qarshilik uyg‘otganini ko‘rsatadi. Buxoro hududida «Hujum» davrida qayd etilgan zo‘ravonlik holatlari bo‘yicha alohida umumlashtiruvchi statistika hozircha e’lon qilinmagan.

Buxoroda targ‘ibotning o‘ziga xos vositasi muzey bo‘ldi. 1930 yillarda Buxoro muzeyi xodimlari «8-mart» nomli ko‘rgazma tashkil etib, diagramma va fotosuratlar orqali zamonaviy hayotda Buxoro ayolining o‘rni va rolini ko‘rsatishga harakat qilgan. Manbalarga ko‘ra, ko‘rgazma dinga qarshi targ‘ibot, ayollarni paranjidan voz kechishga undash hamda aholini paxta va qorako‘l teri ishlab chiqarishga yo‘naltirish maqsadlarini ko‘zlagan [5]. Muallif fikricha, bu holat Buxoroda ta’lim, «Hujum» va mehnatga jalb etish siyosati alohida yo‘nalishlar emas, balki yagona mafkuraviy dasturning o‘zaro bog‘liq qismlari bo‘lganini yaqqol tasdiqlaydi. Ayolning paranjidan chiqishi uning savod chiqarishi va paxta dalasiga yoki qorako‘lchilik xo‘jaligiga ishga chiqishi bilan bir zanjirga bog‘langan edi.

1930 yil boshida xotin-qizlar bo‘limlarining tugatilishi va ular o‘rniga partiya qo‘mitalari huzurida sektorlar tashkil etilishi ayollar masalasini alohida siyosiy yo‘nalishdan umumiy xo‘jalik-siyosiy kampaniyalar tarkibiga o‘tkazdi. Shundan so‘ng ayollar faolligi asosan kollektivlashtirish va paxta rejasini bajarish ko‘rsatkichlari orqali baholana boshladi.

1929–1932 yillardagi yoppasiga kollektivlashtirish xotin-qizlarni ijtimoiy ishlab chiqarishga jalb etishning asosiy kanaliga aylandi. Buxoro hududi iqtisodiyotida paxtachilik va qorako‘lchilik yetakchi o‘rin tutgani sababli, ayollar mehnati birinchi

navbatda shu tarmoqlarga yo‘naltirildi [5]. Kolxozlarda ayollar mehnat kunlari bo‘yicha alohida hisobga olina boshlandi, bu esa ular uchun oiladan tashqarida mustaqil daromad manbai paydo bo‘lishini anglatardi. Biroq ayollar mehnati asosan qo‘l mehnati talab qiladigan paxta terimi va chopiq kabi ishlarda to‘plangani, malakali va rahbarlik lavozimlarida esa ularning ulushi past bo‘lib qolgani manbalarda kuzatiladi [14; 15].

Hunarmandchilik sohasida Buxoroning an’anaviy zardo‘zlik san’ati sovet davrida artel va fabrika shakliga o‘tkazildi. F.X.Utayeva Buxoro zardo‘zlik fabrikasi tarixini o‘rganib, korxonada ustoz-shogird an’anasi saqlanganini va besh yillik rejalar 110–115 foizga bajarilganini qayd etgan [8]. Zardo‘zlik artellari va fabrikasida ayollar mehnatining ulushi [Buxoro viloyati davlat arxivi ma’lumotlari asosida aniqlansin] foizni tashkil etgan. Muallif fikricha, uy sharoitida bajarish mumkin bo‘lgan hunarmandchilik tarmoqlari an’anaviy oilaviy muhitdagi ayollarni ishlab chiqarishga jalb etishning eng kam qarshilik uyg‘otgan yo‘li bo‘lgan.

Ayollarning jamoat-siyosiy faoliyatga jalb etilishi ham kengaydi. 1927–1929 yillarda O‘zbekistonda 563 nafar ayol sudlarda xalq maslahatchisi sifatida faoliyat ko‘rsatgan [7]. Ta’lim olgan ayollar o‘qituvchilik, tibbiyot va madaniy-ma’rifiy muassasalarda ishlay boshladi. Shunday qilib, 1930 yillar oxiriga kelib Buxoro hududida ham kolxozchi ayol, o‘qituvchi ayol va hunarmand ayoldan iborat yangi ijtimoiy qatlamlar shakllandi.

Tahlil qilingan ma’lumotlar 1-jadvalda umumlashtirildi.

1-jadval

Xotin-qizlarni ta’lim va mehnatga jalb etishning asosiy ko‘rsatkichlari (1925–1941)

Ko‘rsatkich	Hudud	Yil	Qiymat	Manba
Savodsizlikni tugatish maktablari tinglovchilari	Buxoro	1925	55 kishi	[2]

O‘qituvchilar tayyorlash kurslari tinglovchilari	Buxoro	1925	20 kishi	[2]
Kurslar tinglovchilari soni va tarkibi	Buxoro	1926	≈3 baravar o‘sish, barchasi ayollar	[2]
Maktabga jalb etilmagan qizlar ulushi	Kogon	1920-yillar	58%	[2]
Paranji tashlagan ayollar	O‘zbekiston	1927 yil bahori	100 000 dan ortiq	[7]
Xalq maslahatchisi bo‘lgan ayollar	O‘zbekiston	1927–1929	563 nafar	[7]
Savodsizlikni tugatish kurslarini bitirgan ayollar	O‘zbekiston	1937 yilgacha	273 637 nafar	[7]
Savodsiz va chala savodli aholi	Buxoro shahri	1938, aprel	4 227 kishi	[2]
Ayol o‘qituvchilar (jami o‘qituvchilardan)	O‘zbekiston	1941	11 215 / 35 296 (31,7%)	[6]

Jadval ma’lumotlari va manbalar tahlili asosida jarayonni to‘rt bosqichga ajratish mumkin. Birinchi bosqich (1925–1926) tayyorgarlik bosqichi bo‘lib, unda savodsizlikni tugatish va o‘qituvchilar tayyorlash kurslari asosan ayollarga qaratildi. Ikkinchi bosqich (1927–1929) «Hujum» bosqichi bo‘lib, paranjidan voz kechish kampaniyasi ta’lim va ishga jalb etishning majburiy shartiga aylandi va eng og‘ir ijtimoiy ziddiyatlar shu davrga to‘g‘ri keldi. Uchinchi bosqich (1930–1937) kollektivlashtirish va industrlashtirish bosqichi bo‘lib, xotin-qizlar bo‘limlari tugatilib, ayollar masalasi paxta va qorako‘l rejalari bajarilishi bilan bog‘landi. To‘rtinchi bosqich (1938–1941) hududiy institutsionallashuv bosqichi bo‘lib, Buxoro viloyatining tashkil etilishi bilan ta’lim va mehnat siyosati viloyat darajasida boshqarila boshladi hamda urush arafasida ayollar o‘qituvchi kadrlarning salmoqli qismini tashkil etdi.

Muallif fikricha, Buxoro tajribasining o‘ziga xosligi uch omil bilan belgilanadi. Birinchidan, BXSR davrida boshlangan ayollar ta’limi tajribasi 1925–1926 yillardayoq kurslarning ayollarga yo‘naltirilishiga zamin yaratdi. Ikkinchidan, hududning paxtachilik va qorako‘lchilikka ixtisoslashuvi ayollar mehnatining asosan qishloq xo‘jaligida to‘planishiga olib keldi. Uchinchidan, kuchli diniy-ma’rifiy an’analar sabab ta’limga jalb etish kattalar kurslarida tez, qiz bolalar maktabida esa sekin kechdi, buni Kogondagi 58 foizlik ko‘rsatkich tasdiqlaydi.

Birinchidan, 1925–1941 yillarda Buxoro hududida xotin-qizlarni ta’lim va mehnatga jalb etish ta’lim, «Hujum» va xo‘jalik kampaniyalarini birlashtirgan yagona mafkuraviy dastur doirasida amalga oshirildi. Buxoro muzeyidagi «8-mart» ko‘rgazmasi bu uyg‘unlikning yaqqol namunasidir.

Ikkinchidan, jarayon to‘rt bosqichdan iborat bo‘lib, tayyorgarlik (1925–1926), «Hujum» (1927–1929), kollektivlashtirish va industrlashtirish (1930–1937) hamda hududiy institutsionallashuv (1938–1941) bosqichlarini o‘z ichiga oladi.

Uchinchidan, siyosat aniq natijalar berdi. Kurslar tinglovchilari tarkibi 1926 yildayoq to‘liq ayollardan iborat bo‘ldi, respublikada 1941 yilga kelib o‘qituvchilarning qariyb uchdan bir qismini ayollar tashkil etdi. Biroq qiz bolalarni maktabga jalb etish va savodsizlikni to‘liq tugatish 1930 yillar oxirigacha hal etilmadi.

To‘rtinchidan, majburiy usullar jiddiy ijtimoiy qarshilik va ko‘plab qurbonlarga sabab bo‘ldi. Shu bois bu davrni baholashda ayollar huquqlarining kengayishi bilan birga uning yuqori ijtimoiy narxini ham hisobga olish zarur.

Mavzuni yanada chuqur o‘rganish uchun Buxoro viloyati davlat arxivi fondlari asosida okrug va viloyat darajasidagi gender statistikasini tiklash, «Hujum» davridagi hududiy voqealarni hujjatlashtirish hamda ayollar mehnati salmog‘ini tarmoqlar kesimida aniqlash dolzarb vazifa hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Akramov D.F. Sovet boshqaruvi davrida O‘zbekiston maorifida xotin-qizlarning o‘rni // Ўтмишга назар. – Тошкент, 2022. – № 4. – B. 18–24.
2. Бобожонова Ф.Х. Бухорода 1925–1940 йилларда халқ таълими масалаларига доир амалга оширилган ишлар // Buxoro davlat universiteti ilmiy axboroti. – 2025. – № 6 (123). – B. 120–124.
3. O‘zbekiston xotin-qizlar bo‘limlarining tashkil etilish tarixi va ularning ilk sovet davridagi faoliyat natijalari // ADPI Ilmiy xabarnomasi. – 2024. – № 2. – B. 4–7. DOI: 10.5281/zenodo.12176369.
4. Nabiyeva M. Cultural and educational life in Uzbekistan: traditions and transformational processes (the 1920s–1930s) // Jamiyat va innovatsiyalar. – 2026. – Special Issue 05. – P. 221–226.
5. Gulyamov A., Srojeva G., Haqqulov M. Buxoro muzeyining II jahon urushigacha bo‘lgan davrdagi faoliyati // Modern Science and Research. – 2025. – Vol. 4, № 2. – B. 92–99.
6. Siddiqov M. Ikkinchi jahon urushi yillarida O‘zbekiston SSRda xalq ta’limi holati. – DOI: 10.5281/zenodo.15486988.
7. Yodgoraliyev D. 1927–1930-yillardagi «Hujum» harakati va paranji tashlash jarayonining ijtimoiy oqibatlari // Modern Science and Research. – 2025. – Vol. 4, № 10. – B. 714–716.